

ВІЗАНТІЙСЬКЕ ПРАВО: УНІКАЛЬНІСТЬ ТА ІСТОРИЧНА ЗНАЧУЩІСТЬ

BYZANTINE LAW: UNIQUENESS AND HISTORICAL SIGNIFICANCE

Сковронський Д.М., к.ю.н.,

доцент кафедри теорії права та конституціоналізму

Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти

Національного університету «Львівська політехніка»

Особлива система права, що була утворена у Візантійській імперії, мала в основі, і фактично базувалася на положеннях римського права. У розумінні форми вираження правових норм як джерел права, офіційна державно-правова доктрина виокремлювала імператорське законодавство, нормативні приписи, що містяться в Святому Письмі і постановках церковних соборів, а також правові звичаї. В імперії визнавалися, в якості одного із засобів нормативного регулювання, думки авторитетних знавців права, в першу чергу, їхні коментарі до офіційних законодавчих актів. Офіційне імператорське законодавство складалося з дійсних норм римського права, особливо періоду пізньої імперії, а також наступних імператорських актів, які мали свою градацію – кодифіковані збірники та акти поточного законодавства.

Коли ми згадуємо законну спадкоємицю Римської імперії – Візантію, то мимоволі асоціюємо її з усіма багатствами тогочасного світу – пишністю двору, величчю, розкішшю і блиском золота. Її громадяни, ромеї, були різношерстим народом, який об'єднала християнська держава і християнська віра. Візантія пройшла довгий і величний шлях існування у порівнянні з іншими імперіями середньовічного Заходу і Сходу. Її успіх викликав захоплення і заздрість. Вона пробуджувала повагу і пошану до себе, змушуючи рахуватися з нею, відкидаючи будь-які спроби проігнорувати її інтереси і цінності. Тому й збереглися до нашого часу назви, які закарбувалися у історичній пам'яті світу: Візантія, Другий Рим, Рومانія. Духовний світ цієї давно зниклої імперії так само, як і тисячоліття тому, приваблює і дивує. Приклади прояву позитивного римського права бачимо у переліку його форм, що дійшли до нашого часу завдяки працям представника тогочасної правової еліти – Гая. Він пише про укази імператора, згадує постанови сенату, аналізує відповіді знаних юристів, розпорядження посадових осіб тощо.

Формування Візантійської державності, а точніше трансформація античної Римської імперії у середньовічну державу, відбувалося під впливом низки економічних, політичних та культурних чинників. Визначальними серед них стали три наступних: християнізація суспільства; втрата західних територій і зміщення політичного та культурного життя на схід держави; криза рабовласницького ладу та формування феодалної економічної системи. Ці процеси відбувалися синхронно і значною мірою зумовлювали один одного.

Ключові слова: Візантійське право, законодавство, держава, культура, позитивне право, римське право, кодифікація.

The special system of law that was formed in the Byzantine Empire was based on, and in fact based on, the provisions of Roman law. In understanding the form of expression of legal norms as sources of law, the official state-legal doctrine singled out the imperial legislation, normative prescriptions contained in the Holy Scriptures and decrees of church councils, as well as legal customs. In the empire, the opinions of authoritative experts in law were recognized as one of the means of normative regulation, first of all, their comments on official legislative acts. The official imperial legislation consisted of the actual norms of Roman law, especially the period of the late empire, as well as subsequent imperial acts, which had their gradation – codified collections and acts of current legislation.

When we think of Byzantium, the legitimate heir of the Roman Empire, we involuntarily associate it with all the riches of the world at that time – the splendor of the court, the grandeur, the luxury and the glitter of gold. Its citizens, the Roma, were a motley people united by the Christian state and the Christian faith. Byzantium has gone through a long and majestic path of existence in comparison with other empires of the medieval West and East. Her success caused admiration and envy. She awakened respect and honor for herself, forcing to reckon with her, rejecting any attempts to ignore her interests and values. That is why the names that have been etched in the historical memory of the world have survived to our time: Byzantium, the Second Rome, Romania. The spiritual world of this long-vanished empire attracts and amazes just as it did millennia ago. Examples of the manifestation of positive Roman law can be seen in the list of its forms that have come down to our time thanks to the works of Gaius, a representative of the legal elite of that time. He writes about the decrees of the emperor, mentions the resolutions of the senate, analyzes the answers of well-known lawyers, orders of officials, etc.

The formation of the Byzantine statehood, or rather the transformation of the ancient Roman Empire into a medieval state, took place under the influence of a number of economic, political and cultural factors. The following three became decisive among them: the Christianization of society; loss of western territories and shift of political and cultural life to the east of the state; the crisis of the slave system and the formation of a feudal economic system. These processes took place synchronously and to a large extent determined each other.

Key words: Byzantine law, legislation, state, culture, positive law, Roman law, codification.

Історичні події залишають свій слід у народній пам'яті. Увесь досвід, що накопичило людство у віках, відображений в історії та її пам'ятках. Сьогодні в Україні війна, і це не може не впливати на усі включно сфери життя нашого суспільства. Ми не лише звертаємося до найуспішніших зразків зарубіжних країн у їх державотворенні, але й подаємо світові небачені з позиції історичної ретроспективи власні приклади державотворчого поступу. Ми обираємо і проходимо свій власний, не схожий на жоден у світі, шлях становлення держави Україна. Він пролягає крізь кров, руйнування, тисячі смертей, але, все-таки, він – наш. Так, ми переживаємо піднесення і падіння, перемоги і поразки не лише на фронті, але й на територіях, де не відбуваються бойові дії. Однак це допомагає нам побачити, у чому полягають складні моменти державно-правового розвитку. А саме: де процес здійснення державної влади потребує більшого врегулювання? що є причиною активізації громадськості? як усунути помилки непродуманих реформ? як подолати бюрократію і соціальну несправед-

ливість тощо? Розуміння цього є важливою умовою їх подолання.

Схожим до українського сценарію, свідками якого ми є сьогодні, був шлях становлення і Візантії, яка увійшла в історію людства як одна з найвеличніших і найуспішніших держав [1, с. 15]. Віримо, що у нашої держави попереду – лише успіх, процвітання, добробут і мирне, гідне захоплення життя.

Методологічною основою розширення використання такого досвіду, у тому числі досвіду інших країн на різних етапах їхнього розвитку є та обставина, що останнім часом право трактується як важлива складова частина культури. Це означає, що є не виправданим оцінювати право як таке явище, яке властиве лише певній соціально-економічній формації, а точніше вважати його таким, що зберігає своє значення при встановленні основних понять, засад, категорій та інститутів протягом усього існування людської цивілізації [2, с. 3]. У цьому сенсі історичний приклад Візантії є неперевершеним.

Стан дослідження. Правові системи європейських держав формувалися в основному під впливом Візантійської імперії. Правова система Візантії увібрала в себе і взяла за основу римські правові традиції. Дослідженням цих явищ присвятили свої наукові праці Є. Харитонов, О. Харитонova, О. Підопригора, І.Бойко, Ю. Задорожній, К. Калужний, Д. Чубатий, Р. Лашенко, Б. Новик, С.Русу, В. Череватюк, Л. Шапенко, І. Недолобченко, А. Павлов, В. Бенешевич, В. Макачук, Я.Щапов, Л. Мілов, Ф. Дворнік, В. Петрухін, А. Турілов, М.Долинська, В.Омельчук та інші.

Мета. Розширення використання правового досвіду Візантії та з'ясування особливостей правового розвитку держав, заснованих завойовниками на уламках імперії.

Виклад основного матеріалу. В результаті розгортання християнізації суспільства, втрат західних територій і зміщення політичного та культурного життя на схід держави, кризи рабовласницького ладу та формування феодалної економічної системи у правовому житті Візантії, як, власне, і в інших християнських державах Європи, простежуються дві кардинальні тенденції, які визначили парадигму розвитку правового статусу людини: зміцнення авторитету монарха та підвищення соціального статусу людини [3, с. 7].

У зв'язку з розвитком суспільних відносин, серед найважливіших державно-політичних і культурних змін, що знайшли своє відображення в актах загальноімперського законодавства, можна назвати 5 основних періодів розвитку Візантійського права.

Перший період – це розвиток права у римських провінціях, які поступово перетворювалися в нову християнську імперію, приблизно з II ст. н. е. і до 717 р., глибокої правової реформи імператорів іконоборців.

Другий період пов'язаний із законодавством Лева Ісавра та інших імператорів іконоборців, що привели застарілі норми, вже сформовані найдавнішим римським правом, у відповідність з новими умовами розвитку суспільних відносин. Він охоплює час з 717 року по 867 рік. Третій період пов'язаний із законодавчою діяльністю імператорів Македонської династії і наступних правителів до завоювання Константинополя в 1204 році. З 1204 року до 1261 року відбувається розвиток законодавства і права під впливом завойовників. Останній період включає в себе час, що минув з визволення Константинополя і до падіння Візантії в 1453 році. У результаті завоювань імперія перестала існувати як єдина держава [4, с. 25]. У кожному з уламків імперії розвиток держави і права мав свої відмінності.

Численні законодавчі постанови, роки видання яких часом розділяють століття, не склали логічно взаємопов'язаної системи. Проведення систематизації норм позитивного права здійснювалося багатьма імператорами. Необхідно відзначити, що найбільш поширеним зведенням нормативних актів є складені в приватному порядку на основі тієї чи іншої офіційної кодифікації. Першою з найбільш великих робіт є законодавство імператора Феодосія II. У 438 р. він видає законодавчий звід – «Codex Theodosianus». У ньому у систематичному порядку були зібрані всі імператорські закони, починаючи з Константина Великого. З видання Кодексу Феодосія припиняється єдність джерел права для обох частин Римської імперії. В цей же час відбувається протиставлення законодавчих постанов християнських імператорів праву класичних римських юристів.

Найбільш значна кодифікаційна робота була проведена імператором Юстиніаном I. У 528 р. був складений «Codex Justiniani» в дванадцяти книгах на основі офіційних і приватних компіляцій.

Даний звід послужив основою для проведення іншої кодифікаційної роботи, що отримала в XII ст. назву – «Corpus juris civilis». Звід складається з трьох частин: Інституцій, Дигестів та Кодексу. Перші дві час-

тини були оприлюднені у 533 р. і являють собою римське право, представлене у законодавстві Візантії в його найбільш чистому вигляді. У ньому знайшли відображення думки римських юристів, а також різноманітні акти, включені у правову систему Римської держави. До останнього майже цілком відноситься Кодекс, що містить у собі 4600 постанов з 117 р. до 534 р. укладачі збірника привели фрагменти, що містять текст окремих конституцій, не в буквальному і точному вигляді. Здійснюється спроба привести положення римського права у відповідність з новим етапом суспільного розвитку. Останню частину зводу Юстиніана I грецькою мовою складають близько 160 новел [5, с. 198].

Греко-римське право, яке фактично конституювалося під час систематизації Юстиніана, має розглядатися як органічна частина самобутньої Візантійської культури, що сформувалася на підґрунті давньогрецької та давньоримської цивілізації [2, с. 4].

На межі VII-VIII ст. в країні відбуваються вагомі реформи державного і суспільного устрою. В царині законотворчості це знайшло свій прояв у створенні нового законодавчого зводу, що прийшов на зміну систематизації Юстиніана I. Законодавство Ісаврійської династії створює новий корпус світського права, що діяв у VIII-IX ст. Він складається з п'яти основних кодифікованих збірників: Еклоги, Морського, Землеробського, Військового і Мойсеєвого закону.

Про те, що ромеї були чесним і неіспитим народом з погляду вибору шляхів отримання прибутків свідчить той факт, що необґрунтований дохід вони вважали наживою, наслідком нічим не виправданої спекуляції, а тому забороняли його як несправедливий. Однак, за будь-яку іншу виконану роботу вони вимагали достойної і справедливої винагороди. Тому затребуваною була наймана праця, бо вважалася єдиною чесною, правовою формою отримання роботи.

Краще зрозуміти умови торгівлі і ринку у Візантії допоможе аналіз поняття «кердос». Кердос був цілковитим протиставленням до поняття «збиток». Тобто, під ним розуміли усе, що становить прибуток, збільшує майно, збагачує, дає добрий заробіток тощо. Ще у IX було здійснено розрахунок і встановлено єдину норму доходу, що мав становити 8,3 відсотки від вкладеної суми. Це могло забезпечити достойний рівень життя. Суворому покаранню підлягала будь-яка спроба виробника збільшити свій прибуток [3, с. 198].

Уже сформований рівень суспільних відносин імперії відображають правові систематизації, що особливо виразно простежується у епоху правління імператорів Ісаврійської династії. Бо якщо порівняти ці систематизації з ранньою редакцією землеробського закону (часи видання Еклоги), то його 85 статей ще не мали чіткої внутрішньої структури.

Як поступ у правовому полі можна розглядати морський закон, що був санкціонований державою у вигляді законодавчого акту. Він з'явився у VII-XI ст. [5, с. 95].

Водночас усі питання відповідальності військовослужбовців у юридичній площині врегулював військовий закон, що також мав форму зведених військових положень. Він складався з 41 статті. Точна дата виходу цього акту невідома, оскільки він об'єднав у собі окремі юридичні положення із законодавства Юстиніана I, творів Стратигона Маврикія, Прохирона, Василік тощо.

Так, маємо усі підстави стверджувати, що «Руська правда» – найдавніша пам'ятка Княжої доби – базувалася на до певної міри на римському праві. В її основу були покладені статті «Закону судним людям», «Еклоги» та інші. Аналіз візантійської інтерпретації римського приватного права доводить нам беззаперечну подібність до нього чималої кількості положень «Руської правди» [6, с. 123].

Норми соціальної поведінки як колись, так і тепер, ґрунтуються на десяти біблійних заповідях, що сформульовані ще у Старому Завіті. Більш розширені морально-релігійні правила знаходимо у Мойсеевм законі, що є збіркою витягом з П'ятикнижжя.

Якщо розглянути Звід законодавства іконоборців, то він не становить закінченої і логічно несуперечливої системи, не є він і достовірним відображенням правової системи. Юридична сила цих збірників різна. Видається складним встановити датування появи і факт дії або скасування тієї чи іншої кодифікації. Тому важливою була робота правознавців тих часів, які склали приватні збірки, щоб надати законодавчим постановам деякої системності, привести їх у відповідність і забезпечити у такий спосіб їх реальне правове застосування на практиці. Імператори іконоборці прагнули віднайти найбільш прийнятний для даного періоду розвитку візантійського права компроміс, що полягав у збалансованому застосуванні класичного римського права і тих норм, які були широко використовувані основною масою населення. Найпершим варто згадати звичайне варварське право і до певної міри право представників народів східної, азійської частини імперії. Ці народи також здобули свій власний правовий досвід і сформували правову культуру, що жодним чином не поступалася спадкоємцям римлян та еллінів.

Цей період характеризується підвищенням взаємного проникнення і прийняття офіційним законодавством уже існуючих правових норм та звичаїв, протистояння офіційного і живого права. Такі процеси свідчать про тогочасні суперечності і неузгодженості у законодавчій площині, що виникали між релігійними, політичними, ідеологічними течіями. Найбільш вагомими здобутками окресленого періоду розвитку візантійського права вважається виникнення практично нового сімейного права, яке увібрало і поєднало у собі основні ідеї християнської релігії та кримінального права, що надалі зазнало лише несуттєвих видозмін та модифікацій. Законодавчі акти того часу теж зазнають змін і свідчать про закладення нових основ у організації адміністративного управління імперією.

Однак іконоборці потерпіли поразку. Імператори Македонської династії здобули політичну перемогу, що знайшла свій прояв наприкінці IX ст. у новому етапі реформування законодавства. Зокрема було вказано на необхідність «очищення добрих законоположень» від привнесених в них іконоборцями «збочень» [7, с. 14].

Реформа переслідувала дві основні мети – очистити законодавство від застарілих актів з подальшим виданням нових, відповідних сучасним умовам розвитку суспільних відносин, а також скласти юридичне керівництво для юристів та інших осіб, бажаних отримати знання в царині права.

У період 870-878 р. був оприлюднений законодавчий акт – звід Прохирон. Даний законодавчий збірник завдяки більшому лаконізму і простій формі викладу міг бути завечним напам'ят' і користувався значною популярністю, а тому відіграв вагомий роль в подальшому розвитку юриспруденції Візантії, та інших народів. Статті та цілі відділи Прохирона в початковій редакції були включені до багатьох законодавчих збірників слов'янських держав. Наприклад, на Русі він був відомий під назвою «Закону Градського» і, у схожості до Еклоги, увійшов до складу Кормчої Книги. Прохирон неодноразово цитувався в документах юридичного змісту аж до кінця існування імперії. У передмові до Прохирона, також як до Еклоги, вказані основні джерела, з яких складена збірка, але подані вони в загальній формі – «Старі закони», «всі закони імператорів», «нові закони» та інше. Головними джерелами є Інституції, Дигести та новели Юстиніана, запозичені в редакції і викладах візантійських юристів більш пізнього часу. Використовувалися також «Парафрази» Феофіла, «Епітоми» Гермопольського та інші. У передмові вказується на наявність спеціального збірника, що закріплює перелік положень законодавства Юстиніана, які на цей момент втра-

тили свою силу. Незважаючи на деклароване неприйняття законодавства іконоборців, багато з положень Еклоги знайшли своє відображення в Прохироні. Починається виклад статей, так само як в Еклезії, з норм сімейного права [8]. Прохирон включає в себе цивільні, кримінальні, процесуальні та церковні закони. За систематичною побудовою він складається з 40 Титулів: про шлюб та придане (Титули 1-11); про зобов'язання (Титули 12-20); про спадкове право (Титули 20-37); про приватні та публічні будинки (Титул 38); про злочини і покарання (Титул 39); про військові здобутки (Титул 40). Від Еклоги Прохирон відрізняється 18 Титулами, він являє собою законодавчий звід, що більш повно охоплював своїм регулюванням основні сфери суспільного життя.

Наступною значною кодифікацією є Епанагога, складена під керівництвом патріарха Фотія в 885 р.

Офіційно цей звід був введений імператором Василем і його синами-співправителями Львом та Олександром. У Епанагозі вперше в систематичному вигляді викладається вчення про державну та церковну організацію.

Прохирон, незважаючи на помітну всебічність в порівнянні з Еклогою, був законодавчим збірником короткого типу.

Василіки є єдиним законодавчим актом, що включає 60 Книг, які розділені на титули і фрагменти. Кожен титул Василіки починається уривком з творів римських юристів, розташованих в Дигестах, потім слідує витяг з Кодексу, Інституцій і новел Юстиніана, які доповнюються або підтверджуються уривками з Дигестів.

Функціональне призначення Василік різноманітне. Вони виконували роль чинного законодавчого зводу і були своєрідною енциклопедією права. Практично всі включені в них законодавчі заходи отримали відповідні коментарі юристів. Законодавчий звід не дійшов до нашого часу в повному обсязі, і про деякі з нормативних положень можна судити лише за відповідним коментарем.

Після видання Василік розвиток візантійського законодавства здійснювався за допомогою видання імператорських законів – новел, хрисовул та інших актів поточного законодавства. За часів правління імператора Льва VI була складена Книга єпарха, збірник регламентів Константинопольських ремісничих, торговельних та інших колегій. Даний звід встановлював правила організації і функціонування даних корпорацій. Законодавчий звід є важливим пам'ятником економічної діяльності Константинополя. У його нормах містяться принципи державного регулювання виробничої діяльності, експорту та імпорту товарів і послуг, питання оподаткування і регламентації цін на стратегічно важливі товари та інші правові свідчення господарського життя візантійського міста [9, с. 122].

У 1204 р. відбувається захоплення Константинополя хрестоносцями. Єдина імперська держава розпадається на ряд територіальних одиниць, які перебували під владою загарбників – Латинська імперія, Ахейське князівство, Афіньське герцогство та інші.

В утворених у результаті розпаду імперії державах, що зберегли грецьке правління, законодавці і правознавці розглядали себе як охоронці древніх правових традицій імперії. В останній період існування держави ромеїв не проводилися значні кодифікаційні роботи. Розвиток законодавства відбувався за допомогою видання імператорами хрисовул, присвячених правовому регулюванню окремих питань суспільного життя. До нашого часу дійшли численні документальні свідчення правового життя країни – договори, дарчі, приватні копії закони законодавства та інші. Головна особливість правового розвитку держав, заснованих завойовниками на уламках імперії, полягала в подвійному характері діючих правових норм. Так, хрестоносці насаджували ромеям чужу культуру. Вони прагнули створити законодавчі акти, які були б подібні до тих, що існували на їхній батьківщині. Крім того, важливу роль у кожному разі відігравав набутий досвід державних утворень на інших територіях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бостан Л.М., Бостан С.К., Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. Запоріжжя, КСК-Альянс, 2014. 488с.
2. Харитонова Т.С. Систематизація права у Візантійській імперії у першій половині VI ст. н.е. (систематизація Юстиніана): Автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Одеса, 2003. 16 с.
3. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С.Б.Сорочана і Л.В.Войтовича. Львів: Видавництво «Апріорі», 2011. 880 с.
4. Фаст О. О. Державна влада та особистість у Візантійській імперії: особливості статусу та правових зв'язків / Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 2. 2020. С. 24-28.
5. Римське право (Інституції) / за заг. ред. Є. Харитонова. Харків : Одіссей, 2003. 288 с.
6. Долинська М. С. До питання рецепції візантійських норм як передумови зародження нотаріального законодавства України. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки.* 2014. № 801. С. 121-124. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2014_801_24
7. Русу С. Історико-правові передумови рецепції римського приватного права. *Університетські наукові записки.* 2005. № 3 (15). С. 12–16.
8. Дячук Л. В. Проблема рабського шлюбу у візантійському праві. *Часопис Київського університету права.* 2011. № 1. С. 13-16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2011_1_5.
9. Шапенко Л., Недолубченко Н. Візантійське законодавство та його вплив на формування права України. *Карпатський правничий часопис.* 2015. № 9. С. 120–125.